घाश्यो मात्रार्द्धभाजि द्रुतवपुषि लघोरर्द्धनादेन घात: ॥
इति तालघातनप्रकार: ॥ * ॥

श्रीरङ्गो मणिबन्धकङ्कणवद्धो मुक्तावलीमण्डन:
क्रीड़ाहेतुवसन्तरक्तहृदयो गन्धर्व्वलीलारत: ।
साक्षान्मोक्षपतिश्चतुर्म्मुखनतो यो राजचूड़ामणि:
सोऽयं तालमयस्तृणेढुल्लणवत् संसारबन्धं हरि: ॥

अपि च ।
नन्दीशोऽर्द्धतनुर्म्मुखेन वनतश्चन्द्रविम्बोदय:
कन्दर्पो नलकूवरश्च तुलितौ यस्यातिरूपे तुले ।
कण्ठान्त: किल कोकिलारवभवो बाहौ जयश्रीरहो
तालात्मा सुरजिच्छिनत्तु सगुण: संसारपाशावलीम् ॥

ख्यातो य: कविचक्रवर्त्तिपदतो विद्याचनैरर्चित:
सौभद्रेयमिमं यमर्ज्जुनयशा: सोऽजीजनत् श्रीधर: ।
तस्य श्रीलशुभङ्करस्य भणितौ सङ्गीतदामोदरे
तालाद्य: स्तवकोऽच्युतस्तवकृतौ यातस्तृतीय: पटु: ॥”* ॥

अन्यच्च ।
“आदावष्टस्तथा रुद्रो ब्रह्म इन्द्रश्चतुर्द्दश: ।
दशावतारबन्धादि नृत्यनाट्यं तत: परम् ॥
अथाष्टतालभेदा: । आड़: १ दोज: २ ज्योति: ३ चन्द्रशेखर: ४ गञ्जनम् ५ पञ्चताल: ६ रूपकम् ७ समताल: ८ ॥ अथ रुद्रतालस्य भेदा: । वीरविक्रम: १ विषमसमुद्र: २ धरणम् ३ वीरदशक: ४ मण्डूक: ५ कन्दर्प: ६ डाँशपाहिड़: ७ ध्रुवचरणम् ८ दशकोषी ९ गजेन्द्रगुरु: १० छुटका ११ । अथ ब्रह्मतालभेदा: । ब्रह्म १ विरामब्रह्म २ षट्कला ३ सप्तमात्रा ४ ॥ अथेन्द्रतालभेदा: । देवसार: १ देवचाली २ मदनदोला ३ गुरुगान्धर्व्व: ४ पञ्चाली ५ इन्द्रभाष: ६ ॥ अथ चतुर्द्दशतालभेदा: । चिह्नताल: १ चन्द्रमात्रा २ देवमात्रा ३ अर्द्धज्योतिका ४ स्वर्गसार: ५ चमाष्ट: ६ धराधरा ७ वसन्तवाक् ८ काककला ९ कीरशब्दा १० ताण्डवी ११ हर्षधारिका १२ भाषा १३ अर्द्धमात्रा १४ ॥
तेषां लक्षणानि यथा,—
एकतालस्तत: शून्यं युगलं तालिका परे ।
सङ्गीत: प्रथम: सार आड़ताल: प्रकीर्त्तित: १ ॥
एकतालश्च शून्यञ्च क्रमेणापि त्रिधा भवेत् ।
शेषशून्यं कलाभेदे दोजाख्यश्च भवेत् पृथक् २ ॥
प्रथमं युगलं तालं एक एकस्तथापरे ।
कलाभेदे गानभेदं ज्योतिश्च परिकीर्त्तितम् ३ ॥
चन्द्रश्चन्द्रस्तथा युग्मं तथा चन्द्रस्तथापरे ।
षट् ताला निभवन्त्येवं चन्द्रशेखरभाषित: ४ ॥
एकतालो भवेच्छ्रेष्ठ: क्रमेणापि चतुष्टयम् ।
शेषशून्यं गञ्जनञ्च सर्व्वतो मुनिभाषितम् ५ ॥
प्रथमं युगलञ्चैव तत्परं तालमेककम् ।
शेषे युग्मं तथा शून्यं पञ्चतालं प्रकीर्त्तितम् ६ ॥
युगलं प्रथमं तालं तत्परञ्चैकशून्यकम् ।
शेषे च युगलं तालं रूपकं परिकीर्त्तितम् ७ ॥
एकतालं तथा शून्यं क्रमेण द्विविधं भवेत् ।
शेषे युगलतालञ्च समतालं भवेत् परम् ८ ॥
एकतालं तथा शून्यं क्रमेण त्रिविधं भवेत् ।
तत्परं युगलं तालमित्येवं वीरविक्रम: १ ॥
युग्मतालं तथा शून्यं तत्परं द्वयतालकम् ।
शेषे च युगलं तालं समुद्रविषमं स्मृतम् २ ॥
युग्मतालञ्च शून्यञ्च एकतालश्च तत्परे ।
शेषेकञ्च त्रिशून्यञ्च विषमं धरणं भवेत् ३ ॥
एकतालं तथा शून्यं क्रमेणापि त्रिधा भवेत् ।
युगलं युगलं पश्चात् स वीरदशक: स्मृत: ४ ॥
प्रथमं एकतालञ्च तत्परं शून्यमेककम् ।
शेषेकञ्च त्रितालञ्च मण्डूकस्य गतिर्यथा ५ ॥
समतालं यथा इष्टं तथा कन्दर्पसंज्ञितम् ।
समताले भवेत् शून्यं कन्दर्पे नास्ति तत् पुन: ६ ॥
पञ्चतालात् परं शून्यं डाँशपाहिड़मुत्तमम् ।
अत्यूर्द्ध्वञ्च भवेत् त्रस्तं संग्रामस्य यथा गति: ७ ॥
एकतालं तथा शून्यं क्रमेणापि द्विधा भवेत् ।
शेषेकञ्च त्रितालञ्च ध्रुवचरणभाषितम् ८ ॥
एकतालमेकशून्यमित्येवञ्च भवेत् क्रमात् ।
विरामं एकतालञ्च वाग्भेदे दशकोषिका ९ ॥
युगलं युगलं पश्चात् तदन्तेऽप्येकतालकम् ।
शेषे च युग्मशून्यञ्च गजेन्द्रगुरुभाषितम् १० ॥
युग्मशून्यं विरामे च एकतालं भवेत् क्रमे ।
छुटकाख्यानकं धीर सङ्गीतपरिनिष्ठितम् ११ ॥

युग्मञ्च त्रस्तं प्रथमैकतालं
किञ्चिद्विरामे पुनरेकतालम् ।
ब्रह्मस्य तालश्च सङ्गीतमध्ये
यथा कपोती हि करोति शब्दम् १ ॥

युग्मतालं भवेत्त्रस्तं एकतालश्च तत्परे ।
शेषे द्वितीयशून्ये च विरामब्रह्मतालकम् २ ॥
प्रथमञ्चैकतालञ्च युग्मशून्यं तथा परे ।
शेषेकञ्च त्रितालेति षट्कला खलु कथ्यते ३ ॥
आदौ युग्मं तथा युग्मं त्रितालञ्च तथा परे ।
सप्तमात्रा भवत्येषा ब्रह्मतालान्तरे शुभे ४ ॥
सविरामं त्रितालञ्च एकं शून्यन्तथापरे ।
शेषे त्रस्तं त्रितालञ्च देवसार इतीर्य्यते १ ॥
द्वितयशून्यं विरामे भवति ततश्च त्रितालानि ।
शेषेण द्विशून्यमित्येवं देवचाली २ ॥
प्रथममेव युग्मतालं तत्पश्चादेकशून्यं विरामे ।
शेषे त्रितयतालं भवतीति मदनदोला ३ ॥
युग्मतालं समारभ्य पञ्चतालं भवेत्तथा ।
अत्यूर्द्ध्वञ्च तथा त्रस्तं गुरुगान्धर्व्व ईरित: ४ ॥
श्रावणस्य यथा धारास्तथा तालो भवेद्घन: ।
पञ्चतालान्तराणीति पञ्चालीति प्रकीर्त्तिता ५ ॥
सविरामं चतुस्तालं त्रितालं शून्यमन्तत: ।
मेघारम्भे यथा केका रूयन्ते इन्द्रभाषित: ६ ॥
एकतालञ्च शून्यञ्च क्रमेण त्रितयं तत: ।
शेषे चतुष्टयं त्रस्तं चिह्नताल इतीर्य्यते १ ॥
एकचन्द्रस्तथा युग्मं तालं प्रत्येकतस्त्रयम् ।
शेषे त्रीणि च शून्यानि चन्द्रमात्रा भवेत् परा २ ॥
प्रथमं षट्कतालञ्च अत्यूर्द्ध्वन्तु भवेत् क्रमे ।
शेषे युग्मं तथा शून्यं देवमात्रा च सोच्यते ३ ॥
चन्द्रशून्यं त्रितालञ्च विरामेण क्रमेण तु ।
अत्यूर्द्ध्वन्तु भवत्येवं अर्द्धज्योतिरिति स्थिति: ४ ॥

एकैकतालान्तरयुग्मतालात्
शून्यत्रयं तत्परमेकतालम् ।
कलाभिदा शून्यभिदा समाख्या
स स्वर्गसाराख्यनवीनताल: ५ ॥

युग्मशून्यं विरामेण देवतालमिति क्रमात् ।
चमाष्टाख्योऽन्तरे शून्यं इति सर्व्वत्र भाषितम् ६ ॥

नवाम्बुदे दामिनि शीघ्रयानं
तथा सुसम्बद्धसुतालभानम् ।
युग्मं सत्रस्तं क्रमतश्च तालं
शेषे त्रितालञ्च धराधराख्या ७ ॥

एकतालञ्च शून्यञ्च क्रमेणापि चतुष्टयम् ।
क्रमात्तालत्रयञ्चैव वसन्तवागुदाहृत: ॥ ८ ॥
सविरामं दयं तालं युग्मतालं तथा परे ।
शेषेकञ्च त्रितालञ्च भवेत् काककलेति सा ॥ ९ ॥
त्रितालञ्च भवेत्त्रस्तं तत्परं त्वेकतालकम् ।
शेषेऽपि च त्रितालञ्चेत् कीरशब्दा प्रचक्ष्यते १० ॥
युग्मं युग्मं तथा युग्मं तालन्त्वेकं भवेत् क्रमात् ।
शेषशून्यं कलाभेदे ताण्डवीति भवेत् पृथक् ११ ॥
सविरामं द्वयं तालं युग्मशून्यञ्च तत्परम् ।
शेषोर्द्ध्वन्तु त्रितालञ्च हर्षधारा प्रकीर्त्तिता १२ ॥
चन्द्रशून्यं विरामेण दयं तालं भवेत् क्रमात् ।
अत्यूर्द्ध्वन्तु भवेत्त्रस्तं भाषाख्यं तालमुत्तमम् १३ ॥
अत्यूर्द्ध्वन्तु त्रितालञ्च दयं तालं विरामकम् ।
इत्यर्द्धमात्रा विज्ञेया सङ्गीतभुवि सर्व्वत: ॥”
इति सङ्गीतदामोदर: ॥

दशावतारप्रबन्धलक्षणं प्रबन्धशब्दे नित्यनाट्यप्रबन्धवाद्यलक्षणं वाद्यशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ करतलम् । अङ्गुष्ठमध्यमाभ्यां सम्मितम् । कराम्फाल: । (यथा, मेघदूते । ७९ ।
“तालै: शिञ्जद्वलयसुभगैर्नर्त्तित: कान्तया मे
यामध्यास्ते दिवसविगमे नीलकण्ठ: सुहृद्व: ॥”)
कांस्यनिर्म्मितवाद्यभाण्डम् । तुसरु: । इति मेदिनी । ले, २४ ॥ (महादेव: । यथा, महाभारते । १३ । १७ । १२८ ।
“तलस्ताल: करस्थाली ऊर्द्धसंहननो महान् ॥”)

तालकं, क्ली, (तालमेव । ताल + स्वार्थे कन् ।) हरितालम् । इति राजनिर्घण्ट: ॥ (अथ तालकस्याशुद्धस्य दोषमाह ।
“अशुद्धं तालमायुर्घ्नं कफमारुतमेहकृत् ।
तापस्फोटाङ्गसङ्कोचं कुरुते तेन शोधयेत् ॥
अथ तालकस्य शोधनविधि: ।
तालकं कणश: कृत्वा तच्चूर्णं काञ्जिके पचेत् ।
दोलायन्त्रेण यामैकं तत: कुष्माण्डजैर्द्रवै: ॥
तिलतैले पचेद्यामं यामञ्च त्रिफलाजले ।
एवं यन्त्रे चतुर्यामं पक्वं शुध्यति तालकम् ॥
अथ तालकस्य मारणविधि: ।
सदलं तालकं शुद्धं पौनर्नवरसेन तु ।
खल्वे विमर्द्दयेद्देवं दिनं पश्चाद्विशोषयेत् ॥
तत: पुनर्नवाक्षारै: स्थाल्यामर्द्धं प्रपूरयेत् ।